

זוטות לשוניות בקטעי הגניזה

מאת ישראל ייבין

בכנס ראשון זה, המוקדש כולו לחקר גניזת קהיר, ראוי היה לסכם גם את תרומת הגניזה למחקר הניקודים העבריים. הרי כל ידיעתנו בניקוד הארץ-ישראלי, רוב ידיעותינו בניקוד בבלי ובניקוד טברני 'מורחב' (הקרוי גם: ניקוד ארץ-ישראלי-טברני) וחלק ניכר מידיעותינו במסורה, בתולדות הדקדוק, בניקוד לשון חכמים ולשון הפיוט – מקורם בגניזה. עושר הידיעות שהעניקה לנו גניזת קהיר בתחומים אלו הוא מן המפורסמות שאינן צריכות תיאור. לפיכך העדפתי לספר כאן לא על כלל תרומת הגניזה למחקר הניקודים, אלא על פרט קטן בתחום זה: סיפור על שתי מציאות קטנות בתחום הלשון והניקוד שנתגלו בגניזה. מציאות אלו הן מן ההפתעות הנעימות המזומנות לעתים לאדם הבודק אוספי קטעי הגניזה, לכשמתגלה לו קטע קטן, קרע דף, ובו דווקא פירור עדות מבוקשת מכבר. אחת מציאות אלו היא בתחום המסורת הבבלית וחברתה בתחום המסורת הטברנית.

א

ברשימת חילופי מערבאי-מדנחאי ליר' מב:ו, נמסר 'מע': אשר אנו כת' אנחנו ק'; מד': אשר אנו כת' וק'. בכתבי-היד הטברניים במקום זה התיבה כתובה בפנים הטקסט: אנו, ואילו בגליון נמסר: אנחנו ק'. התיבה שבטקסט מנוקדת: אָנוּ. אין זה ניקודה של תיבת 'אנו', אלא ניקודה של תיבת 'אנחנו', כנוסח הקרי. היינו: בפנים הטקסט באה תיבת כלאיים: אותיותיה אותיות הכתיב ואילו ניקודה ניקוד הקרי. כך, כידוע, דרכם של כתבי-היד הטברניים במקומות שבהם מצויה הערת כתיב-קרי.

לפי שיטת ניקוד זו איננו עשויים לדעת מה ניקודה של צורת הכתיב. תיבת 'אנו', שאינה באה עוד במקרא, משמשת, כידוע, בלשון חכמים, ומסורות ניקודה, בכתב ובעל פה, הן: אָנוּ, אל"ף קמוצה; אבל איננו עשויים לדעת מה ניקודה של התיבה במקום זה במקרא. יש ספרי דקדוק ומילונים שהניחו שניקודה כאן כניקודה בלשון חכמים, כגון גזניוס בדקדוקו (32d), ויש שהניחו שבה אל"ף מנוקדת בחטף-פתח: אָנוּ, בדומה לניקוד הכינוי אָנִי (בהקשר); כך, למשל, באור-ליאנדר, 248–249; מילון גזניוס, מילון B.D.B. ומילון קהלר-באומגרטרנר למקרא. בקונקורדנציה למקרא של מנדלקרן מובאות שתי שיטות הניקוד, ואילו ב'אוצר לשון המקרא' של ליונשטם-בלאו התיבה אינה מנוקדת.¹

1 על גזרונה וניקודה של התיבה עיין במילון בן-יהודה, ערך 'אנו', המביא בהערה את דברי רד"ק, מכלול, מהדורת ליק, עמ' קצא, א. ועיין: מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"א, עמ' 45.

עד עכשיו לא היתה בידנו עֲזוֹת כתב־יד בבלי למקום זה. בכתב־היד הבבלי אב 22 (Eb 22), לפי הסימון המקובל), המצורף מקטעי גניזה בספריות שונות, דף אחד שנשמר (אוקספורד Bodl. MS. Heb. d. 64, fol. 11v) מסתיים יר' מב: ד, ואילו הדף שאחריו (א12) מתחיל יר' מג: א, היינו: חסר דף אחד ביניהם. כתב־היד הבבלי אב 71 (קטע קיימברג', [TS NS 246, fol. 5]) גם הוא מסתיים יר' מב: ד, היינו: שניהם מסתיימים שני פסוקים לפני פסוקנו. אמנם מצויה בידנו עדות כתב־יד פטרבורג של הנביאים האחרונים (לנינגרד, פירקוביץ א, 3 B): אך כתב־יד זה, אף־על־פי שהוא מנוקד ניקוד בבלי מורכב, אינו עשוי לשמש עֲד למסורת הבבלי, לפי שנוסחו והמבטא המשתקף בניקודו מושפעים במידה מכרעת מן המסורת הטברנית. נוסחו במקום זה כנוסח כתב־היד הטברניים: אנו כתיב, אנחנו קרי, וצורת הכתיב שבפנים הטקסט מנוקדת בניקוד הקרי.

והנה נתגלה עכשיו קטע כתב־יד בבלי נוסף (אב 60, לפי הסימון המקובל), שהוא מנוקד ניקוד טברני מלא וניקוד בבלי חלקי עתיק. הקטע (קיימברג', TS NS 190, fol. 88) קרוע ולקוי ביותר, ובו נשמרה בתיבה זו רק האות א וְעִלְיָה קִמֵץ בְּבַלִי בְרוּר. תחת האל"ף פתח טברני ובגליון ימין הערת קרי: אנחנו ק', אך מסתבר ששני אלה מעשי היד הטברנית בכתב־יד זה הם. על הקמץ הבבלי שעל האל"ף נראה עוד קו מאוזן: אפשר שהוא חלק מסימן ניקוד טברני לתיבות שבשורה הקודמת (קמץ ל'יִשְׁלַחְהָּ?), ואפשר נוסף לתיבת 'אנו' גם שוא בבלי, לרמז לשיטת הניקוד הטברני. על כל פנים, אין ספק בקריאת הקמץ שעל האל"ף.

עדות זו, אף שהיא לקויה ביותר, די בה להוכיח שניקודה של תיבה זו במסורת בבלי, שבה כתבו וגם קראו: אנו, הוא באל"ף קמוצה, כבלשון חכמים, ולא בחטף־פתח, על דרך ניקודה של תיבת 'אני', כפי שסברו הסוברים.

ב

המציאה השנייה היא בתחום מסורת המקרא הטברני. לפני שנים אחדות זכינו והגיע לארץ כתר ארם צובה, כתב־היד המפורסם של המקרא המיוחס לאהרן בן־אשר (להלן: א). מקצתו של כתב־היד נשרף והושמד בידי פורעים, ורק כשלושת רבעיו שרדו בידינו. בין שאר תופעות מעניינות בכתב־יד חשוב זה גם גילוי של סימן ניקוד חדש, לא מקובל: חטף־חירק.² סימן זה נראה כשוא, ולשמאלו נקודה נוספת, היא החירק. בדרך כלל הקפיד הסופר לרשום נקודה זו קצת נמוך מגובהה של הנקודה העליונה של השוא, כדי שלא ייראה הסימן כסגול (:). סימן זה בא חמש פעמים בלבד בכל כתב־היד, במקומות שבהם בנוסח המקובל שוא פשוט, ואלה הם: 'הַשְּׁחִיתוּ הַתְּעִיבוּ (תה' יד: א; ובדומה שם, נג: ב), לְקַחְיָנָא (מל"א יז: יא).

2 ספרי: כתר ארם־צובה, ניקודו וטעמו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 21.

לפי כללי הגיית השוא הנע בפי חכמי טבריה, שנתנסחו במקומות מרובים,³ יש תיבות מרובות שבהן נהגו לבטא שוא כחירק חטוף. מקומות אלה הם משני סוגים: (א) שוא נע לפני גרונית חרוקה, כגון: צָאִי, שְׁעִיר, הַנְּמָצָאִים, הַתְּפָתָחִי; (ב) שוא נע לפני יו"ד עיצורית, כגון: בְּיוֹם, לְיַבֶּשֶׁה, יִרְמְיָהוּ. תנאי להגיית השוא כהלכה במקומות אלו היא ידיעת ההבחנה בין שוא נע לשוא נח. בסעיף הנזכר ב'דקדוקי הטעמים' (והשייך לסוג הספרותי 'קונטרסי המסורה', לפי הבחנתו של דותן) ובמקומות אחרים נאמר ששוא נע ('יוצא בלשון') הוא השוא הבא בראש תיבה, השוא באמצע תיבה תחת אות דגושה, והשוא השני משני שואים רצופים. שואים אחרים באמצע תיבה בדרך כלל אינם יוצאים בלשון, חוץ משוא תחת רי"ש (בתנאים מסוימים) וכן 'בתיבות נפרדות במקרא מעט במספר כמו לקחי נא לי פת לחם, השחיתו התעיבו, שמעה תפלתי ה'' (לפי נוסח A, באפאראט, שם). כלל זה אינו מלא, ואנו יודעים, בעיקר הודות לעבודתו של א' דותן במהדורת 'דקדוקי הטעמים' שהוציא לאור, שיש תיבות נוספות מרובות שבהן שוא באמצע התיבה נע הוא; ובעיה זו של 'השוא המצעי' העסיקה לא מעט את מסורני טבריה, ובייחוד את בעל 'דקדוקי הטעמים'. אך מעניין שכל חמש התיבות שבהן חטף-חירק בא נזכרות בכלל זה שב'קונטרסי המסורה'. השוא שבהן בא אחר תנועה קטנה ולפיכך הוא לכאורה נח, אך בתנועה שלפניו באה בתיבות אלו געייה. יש שני סוגים בגעייה: געייה מוסיקלית, הקשורה במערכת הטעמים ומותנית במבנה התיבה, ובמקום שבאה לפני שוא אינה משנה אותו מעיקרו; וגעייה פוניטית, הבאה מסיבות פוניטיות, ובמקום שהיא באה לפני שוא שמעיקרו הוא נח היא עושה אותו נע. הגעייה בחמש התיבות הנזכרות היא מסוג שני זה, געייה פוניטית, ומכוחה השוא שאחריה נע הוא, ולא נח, היינו: 'יוצא בלשון', ולפיכך נזכרו בסעיף הנזכר ב'דקדוקי הטעמים' ('קונטרס המסורה'). לפי שאחרי שוא נע זה גרונית חרוקה, הרי שיש לבטא אותו כחירק חטוף, ולפיכך נתנדק בחטף-חירק.

מסתבר שלא טרח נקדן א' לנקד חטף-חירק בכל המקומות שבהם יש לבטא שוא נע כחירק חטוף, לפי שהניח שהקוראים יודעים ששוא נע לפני גרונית חרוקה או לפני יו"ד עיצורית מבטאים כחירק חטוף, וגם יודעים הם שוא נע ברגיל מהו. ורק במקומות יחידים, שבהם שוא, שלכאורה נח הוא, בא אחר געייה, ויש חשש שלא ידעו הקוראים אם הגעייה מוסיקלית והשוא נח או שמא פוניטית היא והשוא נע – טרח לסמן חטף-חירק כדי שלא יטעו, כפי שטרח בעל 'קונטרס המסורה' לרשום מקומות אלו בנוסח הכלל שקבע.

כשבודקים כתבי־יד קרובים לא, קרבה שבתקופת זמן כתיבתם וקרבה שבשיטת

3 כגון דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק, סימן 11; בסעיף שאיננו כנראה מגוף 'דקדוקי הטעמים', והוא מסוג 'קונטרסי המסורה', לפי הבחנתו של דותן. מקורות נוספים בספרו של ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 160 ואילך.

ניקודם והטעמתם, כגון כתב־יד לנינגרד B, 19a, כתב־יד קהיר, כתב־יד ששון, 507⁴ ו־1053 וכיוצא באלה – מתברר שאין ביניהם אפילו אחד שבו משמש חטף־חירק. גם שיטת ריבוי החטפים בעיצורים לא־גרוניים בכללותה, המצויה בא⁵, אינה מצויה עד־כדי־כך בשום כתב־יד מאלו הקרובים לא. כתב־יד לנינגרד, דרך משל, שהוא קרוב ביותר לא⁶ בשיטת הטעמתו, ונוסחו מתאים לנמסר בשם כן־אשר בחילופים באחוז גבוה מאד, כאחוז המתאים בא – משמש בו ברוב המקומות שוא פשוט תחת אות לא־גרונית במקום שבא בא חטף; וחטף־חירק אין בכתב־יד לנינגרד כלל. מסתבר אפוא שאותה שיטה של ניקוד חטפים בעיצורים לא־גרוניים (ובכלל זה חטף־חירק) לא ראו אותה נקדני הימים ההם כחלק ממערכת הניקוד המקובל והמחייב, אלא כניקוד של רשות, המשמש הדרכה לקצין כיצד יבטא את השוא במקומות של ספק, מעין אמצעי פדגוגי. רשאי היה נקדן, כמנקד א, להרבות בסימון חטפים אלו להדרכת הקורא, בלא שהתכוון ששיטה זו של ריבוי חטפים מחייבת את שאר כתב־יהיד שיעתיקוה ויקפידו להנהיגה; ורשאים היו נקדנים אחרים, כמנקד כתב־יד לנינגרד, למעט בסימון חטפים, אפילו היו לגד עיניהם בשעת ההגהה כתב־יד כא, המרכים בסימון זה.

וכבר נזכר בספרות המסורה שסימון חטפים באותיות לא־גרוניות עניין שבנוהג הסופרים הוא. ב'דקדוקי הטעמים', מהדורת דותן, שער יט, נאמר: 'יש סופרים... במקומות רבים קמץ חטף קורים... כגון ונפתחה... יש סופרים אחרים אין קמץ חטף קורים ונסחי ישרים... ואין לדבר הזה שרש כי אם ברצון הסופרים'. כפי שפירש דותן בניתוח שער זה, הכוונה לשיטות שונות בניקוד בלבד, ולא בקריאה. ב'הורית הקורא'⁶ נאמר שהיו סופרים שרצו למנוע ספקות בקריאת תיבות שאפשר לטעות בהן, ולפיכך ניקדו חטף תמורת שוא באותיות לא־גרוניות, שכן ראו אנשים טועים בקריאת השוא במקומות אלה: אך מרבית הסופרים לא נהגו כך. כפי שציינתי בספרי, שם (עמ' 21), היחיד בין כתב־יהיד הקרובים לא שמצאתי בו חטף־חירק הוא כתב־יד קטן של ספר תהלים שכיניתיו ת. מכתב־יד זה לא נשתמרו אלא קטעי גניזה בספריות קיימבריג', אוקספורד וניו יורק (בינתיים נתגלו בגניזה דפים אחדים נוספים). ת אינו מכתב־יהיד העתיקים המונומנטליים של המקרא. הוא כתוב על נייר, בכתב חצי קורסיבי, בתבנית קטנה, טור אחד בעמוד, 13 שורות, ואין בו מסורה. קשה לקבוע את זמן כתיבתו, אך נראה לי שלא קדמה למאה השתי־עשרה. השוואה בינו לבין א מעלה שיש ביניהם מספר שינויים בכתובה מלאה או חסרה, אבל שיטת הניקוד, הטעמים והגעיות מדויקת ביותר, ודומה בכללותה לשיטת א, חוץ מפרטים אחדים, בעיקר בהטעמה. חטפים באותיות לא גרוניות הוא מנקד פחות מא, בייחוד אינו מנקד

4 עכשיו: ירושלים, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 5702 24°.

5 כפי שציינתי ד"ש לוינגר, מחקרים בכתר ארם־צובה, ירושלים תש"ד, עמ' לח ואילך.

6 מובא בספרי הנזכר, עמ' 38.

חטף בראשונה משתי אותיות דומות רצופות. בגליון כתב־היד באות במקומות המתאימים הערות על חילופי בן אשר ובן נפתלי והסכמותיהם. ונוסח הערות אלו מדויק ביותר – תופעה שאינה מצויה בהערות מסוג זה בגליונות כתב־יד של מקרא.

כתב־יד זה הוא היחיד בין כתב־היד הקרובים לא שיש בו חטף־חירק. ניקוד זה בא בו בשתי התיבות: השחיתו והתעיבו (תה' נג: ב; ואילו תה' יד: א לא נשתמר).

התיבות 'השחיתו התעיבו' במקום הראשון (תה' יד: א) מובאות בספר חילופי בן־אשר ובן־נפתלי, ברשימת ההסכמות לתה', ונאמר עליהן: 'אלשוּא מתחרך' (תרגום עברי ב'עדת דבורים': 'בנענוע השוא אשר תחת השין ואשר תחת תיו'), כלומר: בן אשר ובן נפתלי הסכימו שבתיבות אלו השוא נע. בהמשך ההסכמות הנזכרות נאמר: קלעי ומצודתי (תה' יח: ג) באכראג' אלשוּא איצ'א' (ב'עדת דבורים': 'יצאו השוא אשר תחת הלמד'). נוסח הסכמה זו הביאני לכתוב בספרי, שם: 'אפשר שגם בתיבת 'סלעי' נוקדה בא ל בחטף־חירק' (שהרי גם בה השוא לפני גרונית חרוקה). תה' פרקי טו – כד לא נשתמרו בחלק ששרד מא, לפיכך אי אפשר היה לדון בתיבת 'סלעי' אלא בדרך של הבעת השערה.

עכשיו זכיתי לגלות, באוסף 'הסדרה החדשה' (New Series) בקיימברידג', עוד ארבעה דפים מכתב־יד T (TS NS 161, 49, 211), ובהם תה' יז – יא – יט: א. בתיבת 'סלעי' בתה' יח: ג, בא תחת למ"ד חטף־חירק מפורש. בגליון הערה קטועה על הסכמת בן אשר ובן נפתלי:

[תר]ויהון

[מדי]ן

[ ] שוא

מציאה חשובה זו נותנת בידינו חוליה חסרה בבעיית חטף־החירק בא ובת. היא מקרבת ביותר את ההשערה שגם בא היתה תיבה זו מנוקדת בחטף־חירק, ומקזקת את הקשר בין שיטת א לשיטת ת. לפי שאלו שני כתב־היד היחידים הידועים עד היום שבהם משמש חטף־חירק, וא קודם לת, מסתבר שסופר ת ראה את א והעתיק ממנו. גם שיטת ניקודו והטעמתו המדויקת של ת מקרבת סברה זו. כנראה היתה למנקדו של ת הזדמנות להעתיק ולהשוות את ניקודו לניקוד א, ואף־על־פי שבכמה עניינים, כגון בפרטים אחדים שבהטעמה, שיטתו היתה שונה משיטת א, קיבל כנראה בדרך כלל את שיטת א. עוד הוסיף בכל מקום את חילופי בן אשר־בן נפתלי והסכמותיהם, כך שת משקף בעצם את שיטותיהם של שני בעלי המסורה כאחד. אם נזכור שכתב־יד ת נוקד והוטעם כמה מאות שנים לאחר א, בתקופה שבה כנראה כבר לא היו בנמצא כתב־ידי שמסורתם מסורת בן אשר או בן נפתלי טהורה, וכל כתב־היד מסורתם היתה מעורבת מסורות שונות המשקפות אסכולות ושיטות שונות – נדע להעריך את מעשהו של מנקד ת, את הבנתו וטוב טעמו.

בא חטף-חירק משמש במקומות נדירים. לא בלבד שלא סומן, כפי שכבר ציינת, במקומות שבהם הוא נע ודאי לפי הכללים המקובלים, כגון: צַאִי, בְּיוֹם, וסומן רק במקומות שבהם עשויה לחול טעות בהבנת מהות השוא, אם נח הוא או נע; אלא יש כנראה גם מקומות נוספים, שבהם הוא נח הפך לשוא נע אחר געייה, ומנוקד בא שוא פשוט, ולא חטף-חירק. מצאתי שלושה מקומות כאלו, אך אפשר יש עוד. קודם כל: סְלָעַי, בשמ"ב כב: ב (המקום המקביל לתה' יח: ג), וכן: הַשְּׁחִית (יש' סה: ח), שְׁמַעִי (מל"א ב: ח); בכל אלו הגעייה ודאי פוניטית והשוא נע, אך מנוקד בא שוא פשוט. יש עוד מקומות אחרים שבהם הוא אחר געייה במסיבות דומות, אך בהם הגעייה כנראה מוסיקלית ולא פוניטית, והשוא נח. כגון: הַרְחִיק (תה' קג: יב), וְבַהֲקִבְצִי (אס' ב: ח), וְבַהֲשִׂאֵם (יח' א: כא).¹⁰ עוד יש מקומות שבהם מהות השוא והגעייה אינה יוצאת מגדר ספק, כגון: לְמַיְחֲלִים (תה' לג: יח), אֶת־הַמַּיְחֲלִים (שם קמו: יא).¹¹ לא זו בלבד שסימן נקדן א חטף-חירק רק במקצת המקומות הראויים לכך, אלא לא סימן 'חטפים חדשים' אחרים: לא חטף-צירי, לא חטף-קיבוץ וכיוצא באלה. מסתבר אפוא, שכל עניין חטף-החירק היה מעין אלתור, כנראה מיוחד לנקדן א (ומעתיקו ת) בלבד, שלא נקט בו אלא במקצת מקומות של ספק, לא עשאו שיטה ומסתבר שאף לא היה בכונתו לעשותו שיטה.

7	ספרי הנוכר, עמ' 127.
8	שם, עמ' 252.
9	שם, עמ' 117; דותן, עמ' 363, הערה 1.
10	ספרי הנוכר, עמ' 122.
11	שם, עמ' 26, 243; דותן, עמ' 228 ואילך.